

Šmatko, Ľna

**Відображення української термінологічної лексики в
староукраїнській лексикографії**

Opera Slavica. 2013, vol. 23, iss. 2, pp. 39-44

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/127265>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

* ROZHLEDY — MATERIÁLY *

**ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ
В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

Інна Шматко (Київ)

Анотація:

У статті подано аналіз термінологічної лексики, зафіксованої в староукраїнській лексикографії; названо й охарактеризовано словники, які відбивали тогочасний стан розвитку освіти, науки, суспільства.

Ключові слова: староукраїнська лексикографія, словники, перекладні словники, українська термінологія.

A Representation of the Ukrainian Terminological Vocabulary in the Ancient Ukrainian Lexicography

Abstract:

The analysis of terminology vocabulary, fixed in staroukrainskiy lexicography is given in the article; dictionaries which reflected of that time development of education, science, society status are adopted and described.

Keywords: staroukrainska lexicography, dictionaries, translated dictionaries, Ukrainian terminology.

Історія української лексикографії починається з XV ст. Перші лексикографічні спроби сягають періоду Київської Русі. Зокрема, в «Повісті врем'яних літ», Ізборнику Святослава та невеликих рукописних словниках «О именьѣхъ и глѣмьѣхъ жидовьскымъ ѣзыкьмъ», «Рѣчь жидовьскаго ѣзыка, преложена на роускоую», були перекладені малозрозумілі старослов'янські лексеми. Будівельним матеріалом для перших східнослов'янських словників були глоси (пояснення в тексті частіше на берегах рукопису незнайомих слів) [Німчук, 1980, 5].

Староукраїнська лексикографія розвивалася в контексті європейської науки. Найвиразніше простежуються її зв'язки з російським і південнослов'янським мовознавством. В українських землях XVI–XVIII ст. існувало два типи літературної мови: «мова проста» («мова російська», «язик російській», «діалект російській»), характерна для нижчих верств населення та церковнослов'янська мова або «словенороська», розрахована на знать. У цей період найрозвиненішим було теоретично-практичне мовознавство, яке репрезентують граматики для вивчення конкретних мов. До

теоретично-практичної лінгвістики належить і лексикографія, яка в своєму розвитку проходить 2 стадії – несловникова (глосографія, або глосемографія; глоси) та словникова (лексикони), теорія якої почала формуватися порівняно недавно – в 40-х роках ХХ ст. [Німчук, 1985, 4]. Розвиток освіти, створення шкіл із широкою програмою навчання (так звані братські школи), у яких «вивчалися не лише античні мови, а й церковнослов'янська книжна мова, польська й навіть „проста“, тобто українська» [Павлюк, 1978, 8] спричинило появу перших граматики «словенської мови», які вперше з'являються в кінці ХVІ ст. Серед них «Кграматыка словенська языка» (Вільна, 1586), в основу якої покладена відома за рукописами ХVІ ст. «Грамматика доброголаголивого еллино-словенского языка» (Львів, 1591) «Грамматика словенская...» Л. Зизанія (Вільна, 1596), «Грамматіки славенскія правилное синтагма» М. Смотрицького (Єв'є, 1619) та ін.

Активізується робота і в галузі лексикографії. Церковнослов'янська мова набувала поширення, але для широких кіл читачів багато лексем були незрозумілими. Така ситуація спричинилася до потреби видання перекладних словників, які були б зрозумілі для всіх верств населення. У ранніх лексикографічних східнослов'янських працях, згаданих вище, на перший план ставилося з'ясування значення іншомовного слова. Ці словнички були «не перекладними, а швидше тлумачними; в них до реєстрового церковнослов'янського слова подані старослов'янські тлумачення. У міру віддалення живої мови від церковнослов'янської зростали потреби в перекладних церковнослов'яно-українських словників» [Німчук, «Лексис» Зизанія, 13].

Найбільш раннім з перекладних церковнослов'янсько-українських словників є «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» (далі – «Лексисъ... просто»), який містився при Острозькій бібллі 1581 р. У 1884 р. «Лексисъ... просто» був опублікований архимандритом Амфілохієм у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (кн. вторая, апрель–июнь. II. Материалы историко-литературные, М., 1884. – С. 1–18), в якому слова старослов'янської (або церковнослов'янської) мови пояснюються українською мовою, напр.: *адъ* – пекло; *благодать* – ласка; *молоть* – кожух [Цит. за Павлюк, 1978, 21]; *гаданиѣ* – загадка [«Лексисъ... просто», 40–41]. Хоча у реєстрі словника зустрічаємо слова, які пояснюються староукраїнською мовою: *гананиѣ* – гаданиє; *градъ* – м'єста, *жажда* – прагнє; *страсть* – бєда [«Лексисъ... просто», 40–46, 74]. «Лексисъ... просто» реєструє низку лексики різних галузей знань, серед яких ботанічні, зоологічні, анатомічні назви (напр., *єхнна* – ящерка; *карин* – рак; *шагръ* – осель, дивий лось; *скимни* – львенята) [«Лексисъ... просто», 182, 184, 187, 19]; *бубрѣи* – почки, нyrки; *дѣсинца* – права рука [«Лексисъ... просто», 178, 181], сільсько-господарська лексика, зокрема бджільницька. Наприклад, *сотъ* – *плястръ меду* [«Лексисъ... просто», 191]. У пам'ятках давньоруської писемності назва *сътъ* фіксується із ХІ ст., найчастіше у поєднанні із прикметниками *бджолъ*; *ний* (сот), *медвѣи* (соти), напр.: «И обрѣтеноу въ оустѣхъ его *бъчелинь сътъ*; Память моя слажши мелоу и наслѣдик моя паче *съта медвена*» [Срезн., III] та дієсловами, напр.: *драти пчель* «выбирать соты» [МДР, I, 104]. На думку етимологів переконливої етимології слова *сот* немає, найімовірнішим є зв'язок з др. *съта* «вода, підсолоджена медом; зварений мед» і походить від спільнослов'янського *сътъ* [ЕСУМ, V, 360].

У старослов'янській мові лексема *сот* засвідчена на позначення поняття «вощина, соти» [Белей, 263].

У кінці XVI – на початку XVII ст. з'являються перші оригінальні праці, написані книжною староукраїнською мовою з орієнтацією на церковнослов'янську лексику. Розвиток староукраїнської лексикографії мав наслідувальний характер – кожен наступний словник створювали на основі вже існуючих лексикографічних джерел. Так, «Лексись... просто» став джерелом для укладання «Лексиса»¹ (далі – «Лексис» Л. Зизанія) та «Граматики» Лаврентія Зизанія-Тустановського. У Вільні в 1596 р. вийшов друком перший друкований церковнослов'яно-український словник «Лексис» Л. Зизанія, який містить 1061 слово. У цьому словнику деякі реєстрові слова взято із перекладів культових і деяких світських книг, на які в окремих місцях покликається автор, напр.: *біблія* (див. при реєстрових *глумлю(с), оревъ, зеленічѣ, пруголо*), *євангеліє* (див. при *ассарій, ропо(т), щапство, протору*) [Цит. за Німчук «Лексис» Зизанія, 17]. Праця містить слова, якими пояснюються незрозумілі лексеми, які вживаються в сучасній українській мові, напр.: *ноша* – парубок, *месть* – помста, *рака* – труна (Цит. за Павлюк, 1978, 22).

Джерельна база «Лексиса» Л. Зизанія стала підґрунтям для багатьох друкованих і рукописних словників XVII–XVIII ст., зокрема «Лексікона славенорюсского и именъ тлькованіє» Памви Беринди (далі – «Лексикон» Беринди), виданого лаврською друкарнею в Києві в 1627 році. Словник складається із двох частин: у реєстрі І-ої частини зафіксовано церковнослов'янські і староруські слова, які були малозрозумілими простому народові (*вранъ*: воронь, крукъ, гайворо(н) [«Лексикон» Беринди, 17]), другу частину складають загальновоживані слова, запозичення і власні назви тощо (напр., *птица*: птахъ, воробецъ та похідні *птенець, птицтво* [«Лексикон» Беринди, 103]). «Лексикон» Беринди був першим найбільшим словником, який могли читати і розуміти всі верстви населення. Цікавим видається той факт, що у цій праці зафіксовані фразеологізми церковнослов'янською мовою (переважно словосполучення), напр., *никуицаа ѡсобі нива*: рола, котораа доброволне роди(т) [«Лексикон» Беринди, 77], *укр.* – рілля, яка добре родить (авт.). Серед усіх реєстрових слів словника знайшли своє відображення й бджільницькі назви, зокрема, *пльастъ меду* на позначення назви *сотъ* [«Лексикон» Беринди, 230], написання якого дещо відрізняється від попередньої праці (Лексис просто). Із кінця XVIII ст. назва *сот* стає загальновоживаною у спеціальному значенні «соти на пласті вошини з медом» у формі множини (*соти*), про що свідчать лексикографічні джерела названого періоду, напр., у «Словаре церковнославянского и русьского языка» [т. IV] зафіксовано з поміткою «употребител. во множ.», а також у словнику Гейма [ч. II] та ін.

У «Лексиконі» П. Беринди на позначення вошини зафіксована назва *уза*, праслов'янського походження – *vъza* і пов'язана з *вузол, в'язати* «те, що зв'яже скріплює» [ЕСУМ, VI, 24]. У цій праці засвідчено, що слово *уза* виникло раніше, вживаючись до цього як загальновоживане у значенні «оковы, путы, связь» [«Лексикон» Беринди], але повертається до активного вжитку у кінці XVIII ст.² на позначення

¹ «Лексис Сиречь Реченіа, Вькрат(ъ)це събран(ъ)ны. И из словес(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Діалек(т)ъ Истол(ъ)кованы» [Німчук «Лексис», 15].

² Лексема фіксується у Словнику Гейма (ч. II), Словнику Полікарпова та Словнику Вейсмана [Сл. Полікарпова, 547; Сл. Вейсмана, 174].

воску, яким бджоли замащують дірочки і щілини своїх вуликів. До II пол. XVIII ст. на позначення бджолиного клею назва *уза* виходить із вжитку, натомість з'являється лексема *прополіс*, запозичена із грец. *propolis*, *pro* – перед + *polis* – місто [НСІС, 500].

В Україні продовжуються роботи над створенням перекладних словників. До середини XVII ст. належить рукописний словник «Синоніма славеноросска»³ [Німчук «Синоніма», 93] (далі – «Синоніма») невідомого автора. Словник складається з 185 карток, він дещо відрізняється від попередніх лексикографічних джерел тим, що в ньому пояснюються народнорозмовні слова, а не навпаки. Словник «Синоніма славеноросска» розрахований для власного вжитку, напр., до його реєстру ввійшли загальноповивані слова: ветеринарні назви (*жело* – жало, *стрицало*; *бѣзунка* «стуженіє чрева» (хвороба бджіл); *писканье* – «гуденіє (про бджіл)» та власне бджільницькі (*плістръ меду* (пляръ), *меду пляръ* «сотъ») [«Синоніма», 101, 114, 127, 141].

Вагоме значення для розвитку староукраїнської лексикографії посідає перекладний «Латино-церковнослов'янський словник», який містить 27 тисяч реєстрових слів і є прикладом-переробленням на церковнослов'янську мову словника, укладеного на основі словника латинської мови італійця А. Калепіна [Німчук «Синоніма», 93]. «Лексіконъ латинский» Є. Славинецького, на думку В. В. Німчука, найбільший за обсягом староукраїнський словник, скарбниця, церковнослов'янської й української лексики середини XVII ст., не засвідченої в попередніх словниках (Л. Зизанія, П. Беринди, у «Синонімах» та інших писемних джерелах) [Німчук, «Синоніма», 13]. При перекладі латинського слова автор користувався українською народною мовою, про що свідчить багата синонімія перекладної частини словника. Словник є прекрасним зібранням української термінології багатьох галузей знань. Наприклад, у ньому широко представлена українська природнича лексика, зокрема, назви тваринного світу: *пчелá* (*пчѣлка*), *трутѣ(н)*, *моль*, *ули(й)ный*, *че(р)въ*; ботанічна та медична лексика: *анатомія*, *апоплексія*, *бѣзунка*, *недугъ чревни(й)*; назви на позначення медоносних рослин: *ле(н)*, *грѣчка*, *ша(л)вѣя трава*, *рогвникъ трава*, *васи(л)ки по(л)ній*, *малина*, *груша древа*, *ябло(н) лѣсная* та бджолярська лексика: *медъ прѣсни(й)*, *пчелисты(й)*, *пчел(н)ни(к)*, *пчоля(р)*, *пще(л)ник*, *медовъ*, *медію дѣлаю*, *мѣди испльнь* та інші. Привертає увагу відбиття громадсько-політичної лексики (*городови(й) писа(р)* (293); *подсотникъ*, *намѣсникъ* (285)); юридичної (*да(н)*, *мито* (278 зв.), *ко(з)н(ь) пѣняжная*, *вина* (193 зв.)); філологічної (*инорѣчіє*, *иносказаніє* (17), *припѣ(л)*, *гласа удареніє* (4 зв)); фізіологічної (*недоноши(н)ны(й) пло(д)* (3)); астрономічної тощо (*мѣт)ла на нбси* (55), *пѣс) звѣзда* (48 зв.)).

«Лексіконъ латинский» Є. Славинецького – перекладний рукописний словник «насамперед для школи, хоча використовували його фахівці й інших професій, про що свідчить значна кількість його списків XVII і навіть XVIII ст. в Україні, Росії та

³ В оригіналі текстові словника передус: Оуставъ како чорнило дѣлати Первечарка вина црковнаго чарка оцту доброго двѣ чарки галасу чарка с верхомъгуми девать чарок воды третача/ст/ чарки купервасу, и постави/т/ на огонь дондеже начне/т/ шумѣти та /ж/ за њдны/й/ промѣшуй по три рази на ѐ днь процеди презъ чистую хустку и тако пиши А внегда огустетъ придай мало воды лико мощно воместити и паки пиши.

Білорусії» [Павлюк, 1978, 26]. Латино-слов'янський словник відбиває український побут і виробничу лексику XVII ст., зокрема, назви страв та продуктів харчування (*тісто пряжєноє* (с. 170), *колачъ*, *пирогъ* (65 зв.), *пиво* (43 зв.)); продуктів виробництва (*граблѣ* – грабелки (253 зв.), *токарскеє длато* (299), *звоздѣ* (108 зв.)). У ньому вміщено цінний матеріал для історії українського словотвору, наприклад, утворення із суфіксами *-окъ*: *вощечокъ*; *-це*: *жалце* (*жало*, *ужале(н)*). Серед прикметників заслуговують на увагу утворення із суфіксами *-яный* (*-аный*), *-іст*, *-ічн*: *колѡдяны(й)* від *колѡда*; *мѡдяный* від *мѡдяно* (який став основою для творення словосполучень *мѡдяная секира*, *мѡдяно дѡло*, *мѡдяное жуужелица*); *пчели(с)ты(й)* – від *пчела*, *пче(л)ничны(й)* – від *пчелня* [Слав.]. Словник сприяв розвитку освіти й формуванню української наукової термінології, він є «неоцінним джерелом для вивчення історії української мови, оскільки фіксує українські слова, не відбиті іншими лексиконами та писемними джерелами» [Німчук «Лексикон словено-латинській» Славинецького, 43].

У кінці 40-х XVII ст. з'явився «Лексікон словено-латинській» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, який включає до свого реєстру понад 7500 слів. До «Лексікону словено-латинского» ввійшли усі слова, зафіксовані словником Памви Беринди. Наприклад, у ньому, поряд із засвідченими в попередніх словниках назвами на позначення бджільницьких понять *pastillum* *медовникъ*, *хлѣбъ сладки(й)* [Кор.-Сат., 217]; *пицѡла*, *пицѡлка*; *пицѡльникъ* «вулик»; *сотъ*; *трутень* «неробоча бджола») зафіксовано й нові слова, зокрема *пицѡль мати* на позначення бджолоїної матки, *пицѡльникъ 'зеліє* – медоносною рослини, *сокъ медовый* – нектару [Кор.-Сат., 498] а також назви-словосполучення на позначення різновидів меду (*мѡдъ прѣсный*, *мѡдъ питый*, *мѡдъ и(з)борный* [Кор.-Сат., 467]). «Лексікон словено-латинській» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського засвідчує велику кількість композитних утворень, напр.: *двадѡсятъ*, *двоглавый*, *двоязычный*, *дѡбѡлохудожникъ* [Кор.-Сат., 442]; *мирод ѡржѡць*; *мѡдѡльноязычный* [Кор.-Сат., 467].

Сучасна українська термінологія формувалася віками – її коріння сягають у праслов'янську добу, а становлення наукової термінології починається з II половини XIX ст. Важливим і надійним джерелом фіксування лексики є словники. У словниках засвідчена історія народу, його культура, науковий поступ, технічний прогрес. У зв'язку з практичними потребами людства у процесі їхньої діяльності, першим виникає жанр перекладних словників. Найважливішими серед таких перекладних лексикографічних праць вважаються староукраїнські словники «Лексис» Зизанія й «Лексис» Памви Беринди. У цих лексикографічних джерелах зафіксовані українські лексеми найдавніших галузей знань на позначення різних понять, семантика їх була зрозумілою простому народу і відображала притаманне своєму часу усвідомлення довкілля. «Поруч з цим автори вносили й інші слова, що викликали сумнів у своєму тлумаченні. Так поступово накопичувалися дані для української лексикографічної роботи» [Павлюк, 1978, 25].

Література:

- НІМЧУК, В. В.: «Лексис» Лавренція Зизанія – перший український друкований словник // Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. Київ 1964. С. 7–23.
- НІМЧУК, В. В.: «Синоніма славеноросска» – пам'ятка давньої української лексикографії // Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. Київ 1964. С. 93–98.
- НІМЧУК, В. В.: *Перекладний словник* / Енциклопедія «Українська мова». Київ 2000. С. 429–430.
- НІМЧУК, В. В.: *Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.* Київ 1985. 224 с.
- НІМЧУК, В. В.: *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською.* Київ 1980. 303 с.
- ПАВЛЮК, М. В.: *Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду.* Київ–Одеса 1978. 184 с.

Скорочення використаних джерел:

- БЕЛЕЙ – Белей Любомир, Белей Олег. *Старослов'янсько-український словник.* Львів 2001. 332 с.
- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: В 7-ми т.* Т. I. А–Г. Київ 1982. 612 с. Т. III. Кора-М. 1989. 552 с. Т. IV. Н–П. 2003. 656 с.
- КОР.-САТ – «Лексикон словено-латинській» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури. Наукова думка. Київ 1973. С. 421–540.
- «ЛЕКСИКОН» БЕРИНДИ – «Лексиконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе» Памви Беринди. – Київ 1961 [факсиміле першодруку – 1627].
- «ЛЕКСИС» ЗИЗАНІЯ – *Лексис Лавренція Зизанія. Синоніма славеноросская* / Підг. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука. Наукова думка. Київ 1964. 259 с.
- «ЛЕКСИСЬ... ПРОСТО» – *Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто.* «Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете», кн. вторая, апрель–июнь. II. Материалы историко-литературные. Москва 1884. С. 1–18.
- «СИНОНИМА» – «Синоніма славеноросска» // Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури. Наукова думка. Київ 1964. С. 98–173.
- МДР – *Материалы для терминологического словаря древней России* / Сост. Г. Е. Кочин; Под ред. акад. Б. Д. Грекова. Москва–Ленинград 1937. 487 с.
- НСІС – *Новий словник інішомовних слів: близько 40 000 слів і словосполучень* / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом'як, А. А. Дем'янюк; За ред. Л. І. Шевченко АРІЙ. Київ 2008. 672 с.
- СЛ. ВЕЙСМАНА – *Вейсманов немецкий лексикон с латинским, переложенный на российский язык, при втором сем издании вновь пересмотренный и против прежнего в рассуждени латинского и российского знатно приумноженный.* Санкт-Петербург 1782.
- СЛ. ГЕЙМА – *Новый российский-французско-немецкий словарь, сочиненный по Словарю Российской Академии Иваном Геймом.* – Т. I–II. – Москва 1799–1801.
- СЛ.АВ. – «Лексиконъ латинский» Є. Славинецького // Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури. Наукова думка. Київ 1973. С. 59–420.
- СРЕЗН. – *Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка: В 3-х томах* / Репринтное издание. Книга. Т. III. Ч. 2. Москва 1989. 1683 с.